

УДК 81 367.625 – 161.2

СМЕНОВА Людмила

НОВІ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ВАРІАНТИ ДІЄСЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті проаналізовано найхарактерніші для дієслівної лексики типи розвитку семантики, досліджено процеси творення нових значень, установлено зміни у функціонуванні дієслів.

Ключові слова: дієслово; семантична структура слова; лексичне значення слова; сема; семантичні зміни; метафоризація; термінологізація; детермінологізація.

Вступ. На початку ХХІ ст. спостерігаємо тенденцію до збагачення лексичного складу української мови через появу лексико-семантичних новотворів, які постали в результаті модифікації значення слів, наявних у мові. Потреба в нових найменуваннях, бажання не лише назвати предмет, явище, подію, але й дати експресивну оцінку, пошуки термінологічних позначень тощо призвели до змін у семантиці багатьох слів, розвитку нових значень і відтінків значень у їхніх семантичних структурах.

Матеріали найсучасніших словників, усне мовлення носіїв мови та мова засобів масової інформації засвідчили, що нових значень набуло багато дієслів, тому що саме вони позначають процеси, процесуальні стани, дії, пов'язані з новими реаліями українського суспільства.

Аналіз досліджень і публікацій. Питання семантичної еволюції слів постійно перебуває в колі наукових інтересів українських лінгвістів. Семантичну структуру слова, лексико-семантичні процеси, що відбуваються в українській мові, досліджували Л. Лисиченко, О. Муромцева, Т. Бевз, М. Кочерган, О. Мітчук, Д. Мазурик, І. Самойлова, О. Стишов, Л. Струганець, Н. Стратулат, О. Кабиш, О. Тараненко та інші. Усебічному вивченню дієслівної лексики української мови присвятили свої праці О. Бабакова, Т. Білевич, В. Білоноженко, Н. Бойко, І. Вихованець, К. Городенська, М. Голянич, С. Дишлева, А. Загнітко, Н. Іваницька, О. Леонтєва, О. Леута, М. Мірченко, М. Навальна, І. Овчиннікова, В. Русанівський, А. Шумейкіна та інші.

Постановка проблеми. Попри великий інтерес лінгвістів і значну кількість ґрунтовних наукових праць, є потреба подальшого вивчення (із залученням нового фактичного матеріалу) нових значень, що розвинулися в семантичних структурах дієслів, та з'ясування механізмів їх творення. Дослідження процесів творення неосемантів у дієслівній лексиці дасть змогу виявити шляхи лексико-семантичного збагачення української мови, визначити тенденції еволюції лексики, простежити її семантичне наповнення за різних умов функціонування.

Мета розвідки – аналіз значеннєвих модифікацій, що відбуваються в семантичних структурах дієслів, та визначення тенденцій у зміні їхнього функціонування шляхом зіставлення лексикографічних праць української мови кінця ХХ – початку ХХІ століття.

Зіставлення семантизації слів, поданих у Словнику української мови в 11-ти томах (далі СУМ), та нових словників української мови уможливорює аналіз інноваційних процесів у лексико-семантичній системі української мови, виявляє тенденції та шляхи її розвитку, встановлює причини виникнення та характер цих змін. Джерелами фактичного матеріалу, окрім словників української мови, слугували спостереження над усним мовленням носіїв української мови.

Термін «*семантична структура слова*» багатозначний: ним позначають семантику слова як єдність усіх його значень і граматичних форм, а також семантику кожного окремого значення. У дослідженні розмежовуємо терміни «*семантична (смісловова) структура слова*» й «*структура значення слова*»: під семантичною структурою розуміємо сукупність значень слова (його лексико-семантичних варіантів (ЛСВ), що перебувають у відношеннях семантичної похідності, а під структурою значення слова – семантичні компоненти, семи, семантичні ознаки (структурні елементи значення), які можна виділити в окремому значенні, в окремому ЛСВ [1, с. 6].

Причинами появи нових значень у семантичних структурах дієслів є такі основні процеси, як метафоризація, термінологізація та детермінологізація.

Як показало дослідження, багато загальноживаних дієслів зазнали дії процесу метафоризації. В основу метафоричного найменування покладено «здатність людини вловлювати схожість і подібність між різними індивідами, класами об'єктів, а потім за цією схожістю переносити назви справжнього носія чи функції на характеризовану особу чи предмет» [3, с. 329].

Серед найпоширеніших семантичних інновацій, що з'явилися в дієслівній лексиці через метафоризацію, є ті, що відображають зміни значень, зумовлені зсувами стилістичного

характеру. Спостерігаємо два взаємозумовлені процеси – метафоричне переосмислення дієслова та зміну його стилістичного статусу: слова здебільшого загальноновживані переходять до розряду розмовної, жаргонної, іронічної та ін. лексики. Ці неосеманти з'являються в мові для надання більшої емоційності найменуванням дій, процесів, які мали до цього емоційно нейтральну оцінку й відображають сучасну тенденцію до активізації експресивних форм, «адже кожна доба розвитку мови пов'язана з пошуками й конструюванням нових метафор: неповторні відтінки і риси, оригінально поєднуючи їх в метафоричні образи, відкривають нові асоціації» [2, с.219]. Нерідко відбувається семантична деривація дієслів у системі літературної мови, а також у соціолектах, що зафіксовано в сучасних словниках.

Семантичний розвиток слова на основі метафоричних перенесень, як відомо, виявляється в розширенні або звуженні, узагальненні чи конкретизації, уточненні твірного значення.

Так, наприклад, дієслово *вирубувати* (*вирубати*) у Словнику української мови в 11 томах (далі – СУМ) зафіксоване як нейтральне з такими значеннями: 1. *Рубаючи, звалювати з кореня все на якій-небудь ділянці (кущі, дерева, ліс і т. ін.).* 2. *Рубаючи, виймати, видобувати що-небудь.* 3. *Рубаючи, надавати чому-небудь певної форми; виготовляти, висікати // Рубаючи, утворювати заглибину в чому-небудь твердому.* 4. *Рубаючи вбивати, знищувати всіх або багатьох.* 5. *гірн. Видобувати вугілля, руду* (СУМ, Т.1, с. 476).

У ВТССУМ-2005 це слово зареєстровано з новим ЛСВ, що функціонує в розмовному мовленні: «б. розм. Діючи рубильником або вимикачем, припинити надходження електричної енергії, припинити дію електричного механізму; вимкнути» (ВТССУМ-2005, с. 149).

СУЖ фіксує лексему *вирубати* з двома значеннями, що розвинулися в соціолектах: «мол. 1. *Вимикати щось.* 2. *Уводити когось у стан шоку сильним ударом; збивати з ніг*» (с. 38). На нашу думку, ці ЛСВ постали в результаті переосмислення значення слова, зафіксованого у ВТССУМ-2005: «б. Діючи рубильником або вимикачем, припинити надходження електричної енергії, припинити дію електричного механізму; вимкнути».

Нові значення слова *вирубувати* (*вирубати*) сформувалися на основі імпліцитного елемента архісеми вихідного значення '*переставати жити, діяти*', яка мотивує появу похідних значень. Спостерігаємо розширення семантики лексеми в соціолектах. Явище розширення значення визначаємо як можливість уживання слова для позначення більшого кола об'єктів, понять (уявлень) тощо.

Дієслово *обламуватися* мало три значення: «1. *Ламаючись, відділятися від чого-небудь з усіх боків, по краях.* 2. *Стати несправним, поламанним; поламатися.* 3. *Зупинитися в дорозі через несправність засобів пересування; // Припинити роботу через несправність машини, механізму і т. ін.»* (СУМ, Т.5, с. 519). У результаті метафоризації воно активно вживається в жаргонному мовленні з інноваційною семантикою: «1. мол.; несхвальн. *Зазнати невдачі; відчувати розчарування;* 2. мол. *Не зробити щось через лінощі.* 3. мол. *Перестати активно діяти, заспокоїтися*» (СУЖ, с. 49).

Переосмислення відбулося на основі імпліцитного елемента архісеми вихідного значення '*припинити діяти*', яка мотивує появу похідного значення '*переставати щось робити через невдачі, розчарування, лінощі*'.

Нові похідні значення в системі літературної мови та в соціальних діалектах з'явилися також у дієслові *клеїти*. У СУМі воно зафіксоване з двома ЛСВ: «1. *Виготовляти що-небудь, з'єднуючи окремі частини чогось за допомогою клею, клейстеру.* 2. розм. *Те саме, що наклеювати*» (СУМ, Т.4, с.178). З таким самим значенням подає лексему ВТССУМ-2005 (с. 544). СУМ-2016 фіксує інноваційну семантику слова – «2. жарг. *Наполегливо, вперто домагатися знайомства з ким-небудь, розраховуючи на інтимні стосунки*» (СУМ-2016, с. 437). У мовленні кримінальних злочинців дієслово функціонує також зі значенням '*незаконно приписувати комусь чужу провину*'» (СУЖ, с.122).

Нового значення під впливом слова *клеїти*, набуло дієслово *клеїтися* «1. *Піддаватися клеєнню.* 2. *перев. Із запереч. не, перен., розм. Не здійснюватися успішно, згадженено; не йти в лад.* 3. *Пас. до клеїти* (СУМ, Т. 4, с. 178). У розмовному мовленні нині воно активно функціонує зі значенням '*Залицятися*'» (ВТССУМ-2005, с. 544). Зміна семантики дієслів *клеїти* та *клеїтися* відбулася на основі відповідних асоціативних ознак: '*приклеювати, приклеюватися*'.

Модифікації семантики через метафоризацію первинного значення зазнала лексема *итормити*. СУМ фіксує таке значення цього слова: «*Бути дуже розбурханим під час иторму (про море, озеро)*» (СУМ, Т. 11, с. 542). У процесі вживання в розмовній практиці сформувалося нове переносне значення – «мол. *Викликати неприємні емоції, переживати; бути знервованим*» (СУЖ, с. 398). Його появу спричинив прихований елемент архісеми початкового значення слова – '*викликати неприємні емоції*'.

Опора на приховану сему вихідного значення слова зумовила з'яву переносного значення у слові *перекурювати*. Ця лексема, окрім значення «1. *Курити протягом недовгого часу, під час невеликої перерви в роботі, заняттях і т.*

ін. » (СУМ, Т. 6, с. 209), нині активно вживається в розмовному мовленні з новою семантикою: «розм. *робити невелику перерву в роботі; відпочивати*».

Нерідко дієслова набувають нового значення, входячи до складу фразеологізмів. Наприклад, лексема *відмивати* стала ключовим компонентом фразеологічного сполучення *відмивати гроші* – «*легалізувати здобуті нечесним шляхом гроші через державні, кооперативні та інші установи*» (СУМ-2016, с. 138). У СУМі дієслово *відмивати* потлумачено так: «*Миючи, очищати кого-, що-небудь від бруду і т. ін.*» (СУМ, Т. 1, с. 605). Сема 'очищати' стала основою для розвитку інноваційної значення в семантичній структурі цього слова.

Проаналізовані лексичні одиниці набули нових конотативно маркованих значень, що дають негативну оцінку позначуваним діям, станам, процесам. Саме такі метафори нині істотно переважають у дієсловах.

У системі українського дієслова відбуваються інтенсивні процеси, які виявляються в значному збільшенні термінів за рахунок загальноживаних слів (термінологізація) та у виході термінологічних одиниць за межі вузькопрофесійного використання, їх інтенсивному проникненні в загальнолітературну мову (детермінологізація). Ці процеси охопили широке коло дієслівної лексики та зумовили рух у їхній семантиці, призвели до зміни семантичної структури й стилістичного статусу.

Процес термінологізації, який зумовив перебудову семантичної структури дієслів, здебільшого підпорядкований формуванню термінологічних систем технічних наук, медицини, права, фінансової справи. З'ясовано, що на основі первинного значення дієслова відбувається процес семантичної деривації (за схожістю), а потім на базі значення метафоричного характеру знову проходить процес семантичної деривації, або термінологізації, у результаті якого формується термін.

Наприклад, семантичної модифікації значення через термінологізацію зазнала лексема *зависати*. СУМ реєструє її з такими значеннями: «1. *Зачепившись за що-небудь, тримаючись на чому-небудь, повисати, висіти; // Обійнявши (перев. за шию), триматися деякий час. 2. Триматися в повітрі, в просторі над землею. 3. Бути опущеним, схилитися, звисати*» (СУМ, Т. 3, с. 48). СУМ-2016 реєструє її з новим термінологічним значенням, на що вказує стилістичне позначення, – «4. *інформ. Мати збої в роботі (про комп'ютер*» (СУМ-2016, 296). Під час творення нового ЛСВ реалізувала свій потенціал одна з прихованих сем початкового значення слова – 'зависати – певний час зберігати стале положення'. У процесі термінологізації

архісему 'висіти' замінено іншою – 'не реагувати'.

Подібну модель модифікації значення покладено в основу нових ЛСВ дієслів *обдарований, відкликати, знешкоджувати, зчитувати* та ін.

Семантичні динамічні процеси мови проходять також в іншому напрямку – через детермінологізацію. Цей процес характеризується втратою терміном асоціативних зв'язків із поняттями певної терміносистеми, розвитком нового переносного значення, розширенням можливості поєднуватися з іншими лексемами та переходом в іншу сферу функціонування. «Якщо побутові слова, перетворюючись у терміни, стають носієм якогось наукового визначення, то детермінологізація спричиняється до того, що за терміном зберігається лише позначення однієї з характерних ознак поняття» [4, с. 131]. Ці ознаки уможливають функціонування інноваційних значень у групі загальноживаної лексики.

Названу тенденцію розвитку лексико-семантичної системи мови можна пояснити передусім популяризацією слів із різних терміносистем – через мас-медіа, художню, науково-популярну літературу, Інтернет тощо.

У процесі функціонування переосмислення зазнають як цілі терміносистеми, так і окремі терміни різних терміносистем, межі лексичної сполучуваності яких значно розширилися. Найтипівшими дериваційними моделями при цьому є збереження архісеми та зміна (або випадіння) диференційних сем.

Так, термін *котируватися*, що мав значення «*фін. Цінитися, оцінюватися (про цінні папери, чужоземну валюту, товар)*» (СУМ, Т.4, с. 310), нині розширив семантику й активно вживається за межами своєї терміносистеми з переносним значенням – «*перен. Цінитися, мати ту або іншу оцінку з боку певної групи людей, суспільства*» (ВТССУМ-2005, с. 580). В основу вихідного і похідного значень закладено архісему 'цінувати'.

Низка давно відомих термінослів, не втрачаючи своєї спеціальної семантики в певній галузі, набули нових значень, що вживаються в інших терміносистемах. У сучасній лінгвістиці цей процес (перенесення готового терміна з однієї царини в іншу з повним або частковим переосмисленням) дістав назву перетермінологізація або ретермінологізація. Проте перехід термінів з терміносистеми-джерела в терміносистему-реципієнт, тобто міграція в інше термінологічне поле, зумовлює не тільки зміни у функціонуванні та певні передислокації на стилістичній шкалі, а й зміни в їхній семантичній структурі.

Наприклад, на основі метафоричного перенесення за подібністю явищ сформувалися нові значення в семантичній структурі слова *кодувати* – «Зашифрувати повідомлення кодом» (СУМ, Т. 4, с. 208). ВТССУМ-2005 подає його з двома новими ЛСВ: «2. *Перетворювати на код яку-небудь інформацію для передачі, зберігання і т. ін.* 3. *Лікувати нетрадиційними методами від алкоголю або куріння тютюну*» (ВТССУМ-2005, с. 551). Прихований елемент архісеми початкового значення ‘закладати інформацію’ став стимулом для розвитку інноваційних значень. З’ява першого похідного значення – «2. *Перетворювати на код яку-небудь інформацію для передачі, зберігання і т. ін.*» засвідчила розширення семантики цього дієслова, а другого – «3. *Лікувати нетрадиційними методами від алкоголю або куріння тютюну*» – входування до медичної терміносистеми.

Семантичної модифікації зазнало дієслово *імунізувати*: «*мед. робити кого-, що-небудь імунним, несприйнятливим до чогось*» (СУМ, Т.4, с. 23). Лексична одиниця розширила семантику та увійшла до іншої термінологічної системи (юридичної) зі значенням «*звільняти когонебудь від дії деяких норм права*». В основу твірного та похідного значень закладено спільну приховану сему ‘захист’.

Функціонування слів у переносному значенні нерідко сприяє розвитку подібного смислового наповнення в їхніх словотвірних дериватах. Так, лексема *діагностувати* на базі відомого та зафіксованого у лексикографічних працях значення «*ставити діагноз, визначати хворобу*» (СУМ, Т. 2, с. 147) під впливом слова *діагноз* набула додаткового значення - «*визначати стан чого-небудь*» (СУМ-2016, с. 231). Нове значення розвинулося від вихідного за функціональною подібністю. Спільною семою для обох значень є сема ‘визначати’.

Висновки. Розвиток значень дієслівної лексики відбувається за загальномовними законами. Переосмислення і зрушення в семантиці дієслів зумовлюють процеси розширення семантичного обсягу лексем, утворення нових значень та зміни сфери їхнього функціонування. З’ява нових лексико-семантичних варіантів є наслідком об’єктивного пізнання людиною навколишнього світу. Зроблений у ході дослідження опис значень і вживань дієслів має значення для лексикографічної практики укладання словників різних типів, а також сприятиме поглибленому осмисленню стилістичних можливостей слів.

Умовні скорочення назв джерел

ВТССУМ-2005 – Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / [Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.: Ірпінь: ВТФ „Перун”, 2005. – 1728 с.

СУЖ – Ставицька Леся. Український жаргон. Словник: Містить близько 4070 слів і понад 700 стійких словосполучень / Леся Ставицька. – К.: Критика, 2005. – 496 с.

СУМ – Словник української мови: в 11 т. / [Уклад. І.К.Білодід та ін.]. – К.: Наукова думка, 1970 – 1980. – Т. 1 – 11.

СУМ-2016 – Словник української мови / [Уклад. В.В.Жайворонок та ін.]. – К.: Видавничий центр «Просвіта», 2016. – 1320 с.

Список використаної літератури

1. Кабиш О. О. Зміни в семантичній структурі та функціонуванні маркованої лексики : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.02.01 «Українська мова»/ О. О.Кабиш. – К., 2007. – 22 с.

2. Левицький А. Є. Актуальні проблеми розвитку неології (на матеріалі англійської мови) // Вісник Житомирського держ. ун-ту імені Івана Франка. – Житомир: Ред.-вид. від Житомирського держ. ун-ту імені Івана Франка. – Вип. 23. – 2005. – С. 16–22.

3. Мацько Л. І. Стилістика української мови: підруч. [для студ. філол. спец. вищ. навч. закл.] / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько; [ред. Л. І. Мацько]. – [2-е вид.]. – К. : Вища шк., 2005. – 262 с.

5. Русанівський В.М. Життя слова / В.М. Русанівський, С. Я. Єрмоленко. – К. : Вища шк. при КДУ, 1978. – 191 с.

REFERENCES

1. Kabysh O. O. *Changes in the semantic structure and functioning of the marked vocabulary* [Zminy v semantichnii strukturі ta funktsionuvanni markovanoi leksyky : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. filol. nauk: 10.02.01 «Ukrainska mova»] / O. O.Kabysh. – K., 2007. – 22 s.

2. Levytskyi A. Ye. *Actual problems of the development of the neologism (on the material of the English language)* [Aktualni problemy rozvytku neolohii (na materialі anhliiskoi movy)] // Visnyk Zhytomyrskoho derzh. un-tu imeni Ivana Franka. – Zhytomyr: Red.-vyd. vid Zhytomyrskoho derzh. un-tu imeni Ivana Franka. – Vyp. 23. – 2005. – S. 16–22.

3. Matsko L. I. *Stylistics of the Ukrainian language: a textbook [for students of the philological speciality of high school]* [Stylistyka ukrainskoi movy: pidruch. [dlia stud. filol. spets. vyshch. navch. zakl.]] / L. I. Matsko, O. M. Sydorenko, O. M. Matsko; [red. L. I. Matsko]. – [2-e vyd.]. – K. : Vyshcha shk., 2005. – 262 s.

4. Rusanivskyi V. M. *Life of the word* [Zhyttia slova] / V. M. Rusanivskyi, S. Ya. Yermolenko. – K. : Vyshcha shk. pry KDU, 1978. – 191 s.

Л. СМЕНОВА

НОВЫЕ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ВАРИАНТЫ ГЛАГОЛОВ УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА

В статье проанализированы характерные для глаголов типы развития семантики, описаны процессы формирования новых значений, установлены изменения в функционировании глаголов.

Ключевые слова: глагол; семантическая структура слова; лексическое значение слова; сема; семантические изменения; метафоризация; терминологизация; детерминологизация.

L. SMIENOVA

NEW LEXICAL – SEMANTIC VARIANTS OF UKRAINIAN VERBS

The given article analyzes the types of semantic development that are the most characteristic for verbal vocabulary, investigates the processes of creating new meanings and introduces changes in the functioning of verbs.

Key words: verb; semantic structure of a word; lexical meaning of a word; lexical – semantic variant; seme; semantic changes; metaphorization; terminologization; determinologization.

L. SMIENOVA

NEW LEXICAL-SEMANTIC VARIANTS OF UKRAINIAN VERBS

At the beginning of the XXI century there was a tendency to enrich the lexical composition of the Ukrainian language through the emergence of lexical-semantic new formations that arose as a result of the modification of the meaning of the word available in the language. The need for new names, the desire not only to call an object, a phenomenon, an event but to give an expressive evaluation, the search for terms, etc. led to changes in the semantics of many words, the development of new meanings and shades of meanings in their semantic structures.

The materials of the most modern dictionaries, the oral speech of the native speakers and the language of the media have shown that new lexical-semantic variants have been developed in many verbs, because it is verbal vocabulary that identifies processes, procedural states, actions which are connected with modern realities of the Ukrainian society.

The semantic development of the verb can be seen in the expansion or narrowing, generalization or concrete definition, clarification of word-formation meaning. The reasons of the appearance of new meanings in verbs are basic processes as metaphorization, terminology and determinologization.

Among the most common semantic innovation appeared in verbal vocabulary by means of metaphorization are those that reflect changes in meanings caused by stylistic changes. There can be observed those two interdependent processes – the metaphorical rethinking of the verb and the change of its stylistic status: words, mostly commonly used are converted to conversational, slang, ironic, and other vocabulary. Semantic neologisms of verbs containing positive connotations or having neutral semantics are much less. There is often a parallel semantic development of verbs in the system of the literary language, as well as in sociolects, that is fixed in modern dictionaries.

In most cases the formation of words by metaphorical transfers illustrates examples when the semantic content of the word changes from concrete to abstract, developing the word semantics toward the generalization of certain processes and phenomena.

In the system of the Ukrainian verb there are intensive processes, which are expressed through the significant increase of terms due to common words (terminologization) and in the output of terminological units beyond the narrow professional use, their intensive penetration into the general literary language (determinologization). These processes have covered a wide range of verbal vocabulary and have determined the movement in their semantics, have resulted to a change of the semantic structure and stylistic status.

The process of terminologization, that caused the restructuring of the semantic structure of verbs is basically subordinated to the formation of the terminological system of engineering sciences, that is, the rethinking of the common used vocabulary has played a big role in its replenishment.

The most effective processes of determinologization are in words of politics, medicine, sports, economics, computer technology, culture, military affairs. Most of the new meanings, being actively used in the oral speech, become normative and codified.

The development of semantics of verbal vocabulary is according to general laws. The expansion of the semantic structure of verbs is a natural phenomenon, but the appearance of new lexical-semantic variants is a consequence of the objective knowledge of a man of the outside world. The study of the peculiarities of the development of new meanings in verbal vocabulary gives rich material for a full and deep description of the present state of functioning of the Ukrainian language.

Стаття надійшла до редакції 14.04.2018